

УДК 373.5.091.2:502(477)«18/19»

кандидат педагогічних наук, доцент,
доцент кафедри педагогіки і педагогічної
майстерності Коробченко А. А.,
Мелітопольський державний педагогічний
університет імені Богдана Хмельницького

**ЗНАЧЕННЯ ОСВІТНЬОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ТОВАРИСТВА
ДОСЛІДНИКІВ ПРИРОДИ ПРИ ХАРКІВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ
ДЛЯ ПОПУЛЯРИЗАЦІЇ ПРИРОДНИЧИХ ЗНАНЬ В УКРАЇНІ
(ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ)**

Анотація. В статті аналізується зміст та основні напрями освітньої діяльності Товариства дослідників природи при Харківському університеті (1869-1930), висвітлюється її значення для популяризації природничих знань в Україні другої половини ХІХ – початку ХХ століття.

Ключові слова: Товариство дослідників природи при Харківському університеті, освітня діяльність, популяризація, природознавство.

Аннотация. В статье анализируется содержание и основные направления образовательной деятельности Общества испытателей природы при Харьковском университете (1869-1930), освещается ее значение для популяризации естественных знаний в Украине второй половины ХІХ – начала ХХ века.

Ключевые слова: Общество испытателей природы при Харьковском университете, образовательная деятельность, популяризация, естествознание.

Annotation. In the article maintenance and basic directions educational activity of Society of testers of nature is analysed at the Kharkov university (1869-1930), lights up its value for popularization of natural knowledges in Ukraine of the second half ХІХ – began ХХ ages.

Key words: Society of испытателей nature at the Kharkov university, educational activity, popularization, natural science.

Вступ. Вкрай необхідною є сьогодні потреба реконструкції історичних подій та поповнення знань з історії розвитку вітчизняної освіти. Організація і діяльність культурно-просвітницьких, освітніх і наукових товариств на теренах України у другій половині XIX ст. - викликає як історичний, так і практичний інтерес. Одним з таких осередків було Товариство дослідників природи при Харківському університеті, яке поряд з колосальною науковою роботою здійснювало велику освітню діяльність: проводило екскурсії, публічні лекції, друкувало науково-популярні праці, брало участь у міжнародних конгресах тощо. З'ясування внеску, зробленого членами Товариства до загального наукового й культурного розвитку, сприяє виробленню більш глибокого й всебічного уявлення про його сучасний стан.

Перші публікації, які мають певний інтерес для дослідження історії Товариства дослідників природи при Харківському університеті, з'явилися наприкінці XIX – на початку XX ст. і належать перу істориків – Д. Багалію, В. Бузескулу, Д. Міллеру, І. Осипову, М. Сумцову. Ці роботи торкаються досвіду історії Харківського університету, містять у собі значний фактичний матеріал і дають можливість ознайомитися з тією суспільно-історичною обстановкою, яка існувала в зазначений період часу, і тією чи іншою мірою впливала на розвиток науки і освіти загалом. В цих роботах характеризуються вплив світової наукової думки на розвиток регіональної науки та ті обставини, які викликали ті чи інші зміни в розвитку суспільства. Товариство, звичайно, розглядається в них лише в загальних рисах.

Про діяльність Товариства згадується лаконічними повідомленнями в багатьох енциклопедичних виданнях, а саме в «Энциклопедическом словаре Ф. Брокгауза и И. Ефрона» (1897), «Енциклопедії Українознавства» (2000), «Українській Радянській Енциклопедії» (1963, 1980, 1984), «Украинской Советской Энциклопедии» (1980, 1984).

Перша спроба дати оцінку діяльності Товариства була зроблена М. Алексенком у 1911 р. в праці «Ученые общества и учебно-вспомогательные учреждения Харьковского университета (1805-1905)» [1]. Автор подав загальний огляд головних напрямів наукових досліджень членів Товариства дослідників природи при Харківському університеті, відзначив їх непересічне значення для розвитку вітчизняного природознавства.

В радянські часи вивчення історії даного Товариства також велося слабо. Лише поодинокі праці містять історичний коментарій з тих, або інших питань діяльності Товариства. Так, у 1965 р. харківським істориком науки Л. Гельфенбейном в «Нарисах з історії техніки і природознавства» була опублікована стаття під назвою «Харківське товариство дослідників природи та його внесок у розвиток вітчизняного природознавства» [3]. Автор зосередив увагу на причинах, які зумовили виникнення Товариства, подав стислий огляд його діяльності, показав зв'язок діяльності Товариства з розвитком усієї вітчизняної науки, висловив думки щодо можливих причин закриття цієї установи. Певний внесок у висвітлення діяльності Товариства належить фундаментальній монографії, яка підготовлена колективом вчених «Развитие биологии на Украине» (1984, 1985) [2, 7].

В 90-х роках ХХ ст. опубліковані статті С. Антонової та А. Лізунової, які лише побіжно торкаються питань становлення Товариства та розвитку в ньому зоологічних досліджень.

Дуже коротко в своєму навчальному посібнику «Просвітницький і педагогічний досвід природничих товариств України (друга пол. ХІХ – поч. ХХ століть)» зупиняється на діяльності Товариства дослідників природи при Харківському університеті А. Риженко [8].

Ролі перших наукових товариств, в тому числі й Товариства дослідників при Харківському університеті, у популяризації природничих і технічних знань торкається О. Коновець [4].

Важливою для нас є стаття С. Рудої «Популяризація наукових знань як одна з основних функцій товариств природознавців», вміщеної в книзі

«Популяризація науки в Україні: історія і сучасність» [9]. У ній авторка окремо зупиняється на деяких аспектах популяризаційної діяльності Товариства дослідників природи при Харківському університеті.

Натомість освітня діяльність Товариства дослідників природи при Харківському університеті висвітлена на сьогодні неповністю й потребує свого подальшого дослідження.

Формулювання мети статті та завдань. Мета та завдання статті полягають в аналізі освітньої діяльності Товариства дослідників природи при Харківському університеті та висвітленні її значення для популяризації природничих знань в Україні другої половини ХІХ – початку ХХ століття.

Виклад основного матеріалу статті. Появу у другій половині ХІХ ст. наукових товариств, в тому числі і Товариства дослідників природи при Харківському університеті спричинили соціально-економічні та суспільно-політичні умови, досвід зарубіжної і вітчизняної прогресивної науки, розвиток природознавства, поява еволюційної теорії Ч. Дарвіна, рівень національної самосвідомості української інтелігенції, а також потреби українського народу.

Діяльність Товариства, практична реалізація наукових ідей залежала від суспільно-політичної ситуації, в якій доводилося працювати. Основним завданням Товариства було проведення широкого кола наукових досліджень з різних галузей знання і поширення цих знань серед українського населення [5].

Основними напрямками досліджень членів Товариства були: флористичні і фауністичні дослідження; дослідження в галузі геології, мінералогії та палеонтології. Велика увага надавалася дослідженням в галузі географії, гідрології, метеорології, сільського господарства, а також краснавчим дослідженням та охороні природи. Важливим напрямом діяльності була освітня діяльність, яка включала підготовку й організацію публічних лекцій, читання спеціальних курсів з природознавства в середніх і недільних школах,

училищах тощо. Лекції і читання широко анонсувалися в місцевих газетах [12].

В цьому контексті О. Коновець відзначав: «...широкого розмаху набула популяризація наукових знань у товариствах природознавців, які відіграли виняткову роль у формуванні наукового світогляду, піднесенні культури в Україні наприкінці XIX – початку XX століття» [4, с. 44].

Товариство видавало «Труды Общества испытателей природы при Харьковском университете» (1869-1925) і «Труды Харківського товариства дослідників природи» (1927-1930), а також «Протоколы заседаний Общества испытателей природы при Харьковском университете» (1869-1872). Загальна кількість робіт, опублікованих в «Трудах» Товариства за увесь період його існування, складає понад 550 [11]. Своїми силами члени Товариства організували величезну бібліотеку. Вона була доступною тим членам Товариства, які не були штатними співробітниками університету. Разом з цим бібліотека самого Товариства зберігалася на кафедрах, при яких працювали відповідні відділення Товариства. На кафедри і в кабінети університету поступали колекції, зібрані організованими Товариством експедиціями. Засідання Товариства, які жваво відбувалися в університеті і супроводжувалися дискусіями, були доступні усім, хто цікавився даною галуззю науки. В усі роки своєї діяльності Товариство відіграло важливу роль в консолідації наукових сил.

Товариство дослідників природи при Харківському університеті почало свою діяльність 6 вересня 1869 р. і вже наприкінці першого року свого існування налічувало 40 членів [6]. Через 10 років кількість членів Товариства зростає до 112, а ще через 10 років – до 143 осіб. Кількісний зріст Товариства тривав і далі. Особливо значним він був у період між 1905 і 1914 рр., коли взагалі спостерігався великий інтерес громадськості до природознавства. Наприклад, за період з 1897 по 1907 рр. кількість студентів природничого відділення фізико-математичного факультету Харківського університету зростає більше, ніж у десять разів.

Діяльність цієї організації була багатогранною, широкомасштабною, пронизаною високими науковими ідеями і демократичними тенденціями. Ефективність цієї діяльності забезпечувалась активною працею найвизначніших діячів науки, культури, освіти: В. Арнольдї, П. Білецького, О. Гроссгейма, О. Гурова, В. Данилевського, А. Краснова, І. Леваковського, О. Нагорного, О. Нікольського, Я. Ролла, М. Сомова, П. Сушкіна, В. Талієва, Л. Ценковського, О. Черная, Г. Шперка, В. Ярошевського. Слід відзначити, що діяльність і внесок багатьох з них висвітлювалися на сторінках періодичних видань Товариства. Ці праці є цінним джерелом для сучасних істориків науки і освіти, вони дають можливість краще зрозуміти минуле. Серед них: «В пам'ять Г. Радкевича» О. Масловського та П. Степанова (1881), «Воспоминания о Густаве Федоровиче Шпарке» (1871) «Иван Федорович Леваковский» О. Гурова (1892-1893), «Биография профессора А. Никольского» і «Список научных трудов А.М.Никольского» Т. Родіонової (1927).

Товариство було організацією з ефективною організаційною структурою і програмою діяльності, досягло високих результатів як у дослідженнях прикладного характеру, так і в популяризації науки.

Культурно-просвітницька діяльність Товариства набула великого розмаху і значення, отримала розвиток у різних формах. Лекційна пропаганда досягнень природознавства проводилась на високому рівні і з різних напрямів науки. Однією з важливих форм просвітницької діяльності і одночасно залучення до дослідної праці дітей і молоді стали численні екскурсії, які дали багато матеріалу для подальшої наукової його обробки. Науково-екскурсійні проекти Товариства сприяли організації виставок, поповненню власного музею. Заслугою Товариства була також його активна участь в облаштуванні губернських природничо-історичних музеїв. Ознайомлення з цікавими експонатами викликало бажання широких мас ще глибше пізнавати історію свого краю, безпосередньо на місцях вивчати пам'ятки історії та культури. Ця робота заклала підвалини для подальшого

розвитку туристсько-екскурсійної справи як соціального явища. Члени Товариства широко впроваджували екскурсійний метод з метою вивчення проблем історії України, краєзнавства, природознавства, охорони природи. Це великою мірою сприяло розбудові української культури, формуванню національної свідомості народу.

Так, надзвичайно велика увага в Товаристві приділялася охороні природи. Відомим природоохоронцем того часу був член Товариства Валерій Іванович Талієв (1872-1932). В серпні 1917 р. В. Талієв був відряджений Товариством дослідників природи на Перший з'їзд Асоціації російських природознавців і лікарів, де виступив з доповіддю про охорону природи. При Асоціації була заснована природоохоронна Комісія на чолі з Ф. Фальц-Фейном. Через два місяці, 17-20 жовтня у Петрограді відбулася нарада з охорони природи за участю представників Управління Головного Земельного комітету і Вченого Комітету Міністерства землеробства, яка була скликана Постійною Природоохоронною комісією Географічного товариства. В. Талієв виступив з доповіддю. На цьому ж засіданні було вирішено просити уряд про створення інституту обласних урядових комісарів з активних діячів охорони природи і про асигнування необхідних засобів для пропаганди. Таким чином, В. Талієв став першим комісаром з охорони природи у Харківській губернії. В цей же час у журналі «Природа» він почав вести розділ «Охорона природи». Ось що він писав у статті, присвяченій охороні природи: «На перший погляд, революційні події, які висунули на передній план основні питання державного устрою, повинні були на якийсь час відволікти увагу від турбот про збереження природи. У дійсності справа полягає якраз навпаки. Вирішення аграрного питання, висунуте в радикальній формі російською революцією і яке глибоко сколихнуло море народного життя, поставило ребром питання про заходи, спрямовані на охорону російської природи від безповоротної руйнації її нерегульованим ходом земельного руху. Якщо зараз не буде зроблене все можливе в цьому напрямку, то момент буде упущено і ми будемо нести велику

відповідальність як перед нашими нащадками, так і перед загальнолюдською цивілізацією. Робота повинна йти у двох напрямках. З одного боку, до вироблення відповідного законодавства, а з другого – до створення необхідного інтересу і культурного відношення до питання в широких масах» [10]. Як відомо, друга половина XIX ст. в біології характеризувалася глибокими методологічними зрушеннями. Це був період боротьби за дарвінізм, за матеріалістичну теорію розвитку органічного світу, проти ідей креаціонізму. В цій боротьбі Харківське товариство природознавців проявило себе так, як жодне з інших товариств такого плану. Саме в цьому товаристві ми бачимо яскравих прихильників дарвінізму (О. Нікольський, П. Сушкін, Л. Ценковський, О. Краснов, В. Талієв) і ще більш агресивно налаштованих антидарвіністів (О. Брандт, О. Масловський, М. Данилевський). Прогресивними вченими були Л. Ценковський, А. Краснов, В. Данилевський. Так, наприклад, сьогодні нам відоме ставлення А. Краснова до справи робітничої освіти. Він активно керував курсами для робітників. У свою чергу Л. Ценковський був прихильником ідеї про необхідність організації природознавчих курсів для широкої аудиторії. І тому на одному із засідань товариства він висунув пропозицію про організацію таких курсів для народу. Цю пропозицію підтримали і деякі інші члени товариства. Але з боку тодішнього голови Товариства геолога І. Леваковського вона зустріла впертий опір. Через це у Товаристві виникла гостра ідейна боротьба навколо питання про організацію популярних курсів з різних галузей природознавства. Ця суперечка вилилася у боротьбу за право широких мас на освіту.

Висновки. Своєю освітньою діяльністю природодослідники Товариства підвищували рівень освіченості і духовності народу. Членів Товариства цікавила не тільки чиста наука. Вони виступали також за реформування Товариства на началах свободи. Багато сил і енергії було віддано видавничій діяльності Товариства, створенню комісій і комітетів, які публікували результати досліджень з різних галузей науки. «Труди» Товариства були

високопрофесійним виданням праць природодослідників. Вони містили багатий матеріал для формування наукових концепцій. Величезна культурно-просвітницька роль Товариства в популяризації природничо-наукових знань шляхом влаштування публічних лекцій і видання науково-популярної літератури. В Товаристві з успіхом проводились екскурсії й експедиції (в межах Росії, України і за кордоном), створювались виставки і музеї, засновувались премії, організовувались біологічні станції, підтримувались активні наукові зв'язки з іншими науковими товариствами і організаціями. При Товаристві існувала відмінна бібліотека.

Товариство відіграло велику роль у пропаганді, розвитку і захисті дарвінізму, який сприймався в Росії як загальна теоретична основа усіх біологічних дисциплін. Члени Товариства багато зробили для впровадження досягнень природознавства в навчальний процес, приділяючи значну увагу методологічним питанням освіти та її методикам.

Зібрані та узагальнені в роботі матеріали сприятимуть доповненню й збагаченню історії науки і освіти, збереженню та передачі досвіду минулого з перспективою застосування нині. Необхідність поглибленого вивчення основних напрямів діяльності різних наукових товариств і організацій має важливе практичне значення для функціонування сучасних наукових і освітніх установ України, відроджених або новоутворених.

Література:

1. *Алексенко М. А. Общество испытателей природы // Ученые общества и учебно-вспомогательные учреждения Харьковского университета (1805-1905). – Харьков, 1911. – С.178-191.*
2. *Барбарич А. И. Научные общества естествоиспытателей // Развитие биологии на Украине. – К.: Наук. думка, 1984. – Т.1. – С.143-149.*
3. *Гельфенбейн Л. Л. Харківське Товариство дослідників природи та його внесок у розвиток вітчизняного природознавства // Нариси з історії природознавства і техніки. – 1965. – Вип.5. – С.130-136.*

4. Коновець О. Ф. *Просвітницький рух в Україні (XIX – перша третина XX ст.)*. – К.: Хрещатик, 1992. – 120 с.
5. *Общества естествоиспытателей при университетах дореволюционной России: К 125-летию начала деятельности / Отв. ред. Е. В. Соболева*. – Л., 1990. – 34 с.
6. *Отчет о состоянии и деятельности Общества испытателей природы при Харьковском университете за 1869 г. // Протоколы заседаний Общества испытателей природы при Харьковском университете (1869)*. – Харьков, 1870. – С.26-28.
7. *Развитие биологии на Украине: В 3-х тт. – 1984-1985 гг. – Т.1. С древнейших времен до Великой Октябрьской социалистической революции / Отв. ред. Б. Г. Новиков*. - К: Наук. думка. – 1984. – 416 с.
8. Риженко А. В. *Просвітницький і педагогічний досвід природничих товариств України (друга пол. XIX – поч. XX століть): Навч. посіб.* – К.: Наук. світ, 2004. – 105 с.
9. Руда С. П. *Популяризація наукових знань як одна з основних функцій товариств природознавців // Популяризація науки в Україні: історія і сучасність / Під редакцією А. З. Москаленка, О. Ф. Коновця*. – К.: Хрещатик, 1992. – С. 34-42.
10. Талиев В. И. *Охрана природы // Природа*. – 1917. - № 12. – С.1161.
11. *Труды Общества испытателей природы при Харьковском университете*. – Харьков, 1869-1930. – 1-55 т.
12. *Устав общества испытателей природы при Харьковском университете*. – Харьков, 1883. – 6 с.

References:

1. *Aleksenko M. A. Obshhestvo ispytatelej prirody // Uchenye obshhestva i uchebno-vspomogatel'nye uchrezhdenija Har'kovskogo universiteta (1805-1905)*. - Har'kov, 1911. - S. 178-191.

2. *Barbarijch A. I. Nauchnye obshhestva estestvoispytatelej // Razvitie biologii na Ukraine. - K.: Nauk. dumka, 1984. - T. 1. - S. 143-149.*
3. *Gel'fenbejn L. L. Harkivs'ke tovarystvo doslidnykiv pryrody ta jogo vnesok u rozvytok vitchyznjanogo pryrodoznavstva // Narysy z istorii' pryrodoznavstva i tehniky. - 1965. - Vyp. 5. - S. 130-136.*
4. *Konovec' O. F. Prosvitnyc'kyj ruh v Ukrai'ni (XIX - persha tretyna XX st.). - K.: Hreshhatyk, 1992. - 120 s.*
5. *Obshhestva estestvoispytatelej pri universitetah dorevoljucionnoj Rossii: K 125-letiju nachala dejatel'nosti / Otv. red. E. V. Soboleva. - L., 1990. - 34 s.*
6. *Otchet o sostojanii i dejatel'nosti Obshhestva ispytatelej prirody pri Har'kovskom universitete za 1869 g. // Protokoly zasedanij Obshhestva ispytatelej prirody pri Har'kovskom universitete (1869). - Har'kov, 1870. - S. 26-28.*
7. *Razvitie biologii na Ukraine: V. 3-h tt. - 1984-1985 gg. - T. 1. S drevnejshih vremen do Velikoj Oktjabr'skoj socialisticheskoj revoljucii // Otv. red. B. G. Novikov. - K.: Nauk. dumka. -1984. -416 s.*
8. *Ryzhenko A. V. Prosvitnyc'kyj i pedagogichnyj dosvid pryrodnychyh tovarystv Ukrai'ny (druga pol. XIX - poch. XX stolit'): Navch. posib. - K.: Nauk. svit, 2004. - 105 s.*
9. *Ruda S. P. Populjaryzacija naukovyh znan' jak odna z osnovnyh funkcij tovarystv pryrodoznavciv // Populjaryzacija nauky v Ukrai'ni: istorija i suchasnist' / Pid redakcijeju A. Z. Moskalenka, O. F. Konovcja. - K.: Hreshhatyk, 1992. - S. 34-42.*
10. *Taliev V. I. Ohrana prirody // Priroda. - 1917. - № 12. - S. 1161.*
11. *Trudy obshhestva ispytatelej prirody pri Har'kovskom universitete. - Har'kov, 1869-1930. - 1-55 t.*
12. *Ustav obshhestva ispytatelej prirody pri Har'kovskom universitete. - Har'kov, 1883. - 6 s.*